

ПОНЯТТЯ «ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ» У СУЧАСНОМУ ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Лисянська Таїса Миколаївна¹, Белоусова Наталія Миколаївна²

¹ Кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0081-2773>

² Аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0072-0932>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

У змісті статті актуалізуються такі наукові поняття, як свідомість та такі її форми, як екологічна свідомість, професійна свідомість та інші. Є спроба простежити розвиток змісту цих понять, починаючи з вчення філософів Платона і Арістотеля до сучасних науковців. Авторами підкреслюється теоретична і практична значущість формування екологічної свідомості у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності. З метою пошуку шляхів оптимізації розвитку екологічної свідомості у процесі професійної підготовки фахівців автори, вдаючись до теоретичних методів дослідження, виділяють наукові підходи у вивченні центральних наукових понять (когнітивний, регуляційний, структурний, інтегративний) для того, щоб диференційніше підійти до аналізу динаміки особливостей розвитку екологічної свідомості, виділення детермінантів змінювання цього явища, дослідження особливостей їх дії та пошуку умов оптимізації розвитку його у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності. У розкритті змісту екологічної свідомості домінує інтегративний підхід, що ускладнює пошук найбільш дійових детермінантів оптимального розвитку екологічної свідомості у майбутніх фахівців.

У статті наводяться визначення понять свідомості, екологічної свідомості у радянський і сучасний період розвитку психологічної науки, що є цікавим для порівняльного аналізу, систематизації знань і подальшого розвитку досліджуваної проблематики. Виділені окремі підходи у розгляді змісту поняття свідомості у зарубіжній психології.

Автори виділяють форми суспільної свідомості такі, як наукова, екологічна, професійна, філософська, релігійна, педагогічна та інші, акцентують увагу читача на наукових підходах у вивченні змісту свідомості, а також і екологічної свідомості як однієї з її форм, показують зв'язок екологічної та професійної свідомості. Авторами виходить з погляду єдності понять свідомості і екологічної свідомості, але разом з цим підкреслюють специфіку останньої, що полягає у своєрідності спрямованості, особливостях сприйняття довкілля, ставлення до нього, поведінки і діяльності в ньому особистості людини. Для подальшої побудови дослідження особливо важливо враховувати рівневий підхід, що диференціює екологічну свідомість за рівнем вияву на буденну, масову екологічну свідомість та індивідуальне ставлення до природи. Експериментальне вивчення цього явища дасть можливість визначитися у критеріях і показниках аналізу даних, що дозволять з впевненістю виділяти високі рівні сформованості екологічної свідомості у фахівців.

Метод систематизації наукових досліджень відповідно до предмету вивчення дозволив авторам виділити компонентний і структурний підходи до вивчення складників екологічної свідомості, що за відсутності перманентної методики вивчення свідомості дозволить здійснити вибір валідних і надійних методик вивчення особливостей екологічної свідомості, її динаміки у порівнянні вияву особливостей у нецілеспрямованих і цілеспрямованих умовах формування цього явища у майбутніх фахівців.

Ключові слова: свідомість, форми прояву свідомості, професійна свідомість, екологічна свідомість.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Taisia Lysianska, Nataliia Bielousova

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

У сучасному науково-методичному просторі поняття **свідомості** розглядається багатьма психологами, філософами та соціологами у вигляді вищої форми відображення дійсності, яка притаманна суспільству і пов'язана зі світоглядом та мисленням людини, а також самоконтролем і передбаченням своєї поведінки і діяльності.

У відповідності до „Положення про психологічну службу системи освіти України”, затвердженим наказом МОН України № 127 від 03.05.1999 р. (у редакції наказу МОН України від 02.07.2009 № 616) та науково-прикладних досліджень кафедри психології факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова було обрано та обґрунтовано напрямки дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку С.В.Скрипника (Skripnik S., 2012) «свідомість» – найвища форма найбільш загальної властивості матерії – відображення. Це поняття полягає в узагальненому, оцінному та цілеспрямованому відображенні дійсності, в її конструктивно-творчому перетворенні, у випереджальному численному моделюванні дій, у передбаченні їх наслідків, у раціональному регулюванні та самоконтролі людської діяльності (Skripnik S., 2012).

Починаючи ще з вчення філософів Платона та Арістотеля до сучасних науковців-психологів С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва та В.П. Зінченка, феномен свідомості розглядається як найскладніший предмет пізнання (Filosofiya svidomosti, 2016).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Формування екологічної свідомості у фахівців природоохоронної діяльності потребує з'ясування чинників впливу на цей процес та особливостей її у студентів. Для цього необхідно з'ясувати підходи у розвитку змісту поняття свідомість, різних її форм та складників. Один із сучасних науковців проф. А.В.Фурман (Furman A., 2017) акцентує увагу на те, що поки що не створені адекватні методологічні засоби та інструменти для вичерпного пізнання такого неймовірно складного явища, як свідомість. Він наполягає на тому, що свідомість являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію пізнавальних, почуттєвих, інтенційних,

інтуїтивних та інших психоформ (особистісні переживання, думки, знання), уможливує рефлексування в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації, що на нашу думку, є значущим підходом у формуванні екологічної свідомості у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності (Furman A., 2017). В свою чергу Б.Баарс у розробленні своєї концепції глобального робочого простору інтерпретує свідомість як аналог сцени (Baars V.J., 1988).

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань і перевірки висунутого припущення застосовані теоретичні методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація наукової літератури з проблематики дослідження, наукове проектування. Теоретико-методологічною основою дослідження є концептуальні погляди на поняття “свідомість”, “екологічна свідомість” у філософії та психології, принципи єдності свідомості, самосвідомості й діяльності, активності і системності.

Мета статті полягає у теоретичному визначенні підходів розвитку наукових понять “свідомість”, “екологічна свідомість”, спрямованих на диференційний аналіз динаміки особливостей екологічної свідомості та у подальшому на експериментальне дослідження особливостей чинників розвитку її, а також на розробку і впровадження програми оптимізації їх у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософсько-науковому просторі (Filosofiya svidomosti, 2016; Furman A., 2017; Nabochuk O., 2014) свідомість – це своєрідна надреальність у взаємодії людини з навколишнім світом, буттям та середовищем.

Велика радянська енциклопедія тлумачить свідомість як властивість високоорганізованої матерії, що полягає в психічному відображенні дійсності, як усвідомлене буття, суб'єктивний образ об'єктивного світу, як суб'єктивна реальність на противагу об'єктивній, як ідеальне на противагу матеріальному, що знаходиться у щільній єдності з ним; у вузькому сенсі – як форма психічного відображення, ідеальний бік цілеспрямованої трудової діяльності, як засіб духовного життя суспільства у сукупності всіх його форм (Bolshoy

entsiklopedicheskii slovar, 1993).

Участь психічних процесів людини (сприймання, пам'ять, мислення, уява) в конструктивно-творчому перетворенні дає результат у формуванні знань про світ і має своє відображення в поведінці, розумінні, діяльності та інше. Тобто свідомість розуміється як найвища інтегруюча форма психіки, що полягає у визнанні та перетворенні дійсності (Zheleznov Yu., 1996; Ignatenko P.R., Popluzhniy V.L., Kosareva N.I., Kritska L.V., 1997).

У психологічних словниках, наприклад, за редакцією В.І.Войтка (1982р.), А.В.Петровського і М.Г.Ярошевського (1990р.) розкриття змісту поняття свідомості здійснюється на основі когнітивного і регуляційного підходів, тобто визначають свідомість як властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків у регулюванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю. Всі дослідники проблем свідомості наголошують, що завдяки їй відображені індивідом на тому або іншому ступені ясності різні об'єкти і явища є змістом конкретних функцій, що найбільшу роль у цій представленості відіграє мислення.

Універсальність та предметність є одними з основних властивостей свідомості (Plyaskovskiy B., 1991). Якщо універсальність свідомості полягає в усвідомленні відображеного та виявленні при цьому особистісної активності, то предметність свідомості відображає лише певні предмети, сторони та властивості, які використовуються в практичній діяльності людини (Plyaskovskiy B., 1991).

У науковому просторі сформувалися різноманітні **форми** свідомості, такі як: наукова, екологічна, професійна, філософська, релігійна, педагогічна, моральна, естетична, правова, політична та ін. Виділяють також і таку її сучасну форму, як екологічна свідомість (Skripnik S., 2012; Plyaskovskiy B., 1991). Кожна з форм суспільної свідомості має специфічні способи та предмети відображення і особливий вид знань.

Виникнення і розвиток свідомості різноманітні психологічні теорії розглядають по-різному. Вюрцбург-

ська школа: свідомість – це самостійне явище, що експлікується у мисленні та підпорядковується так званій таємничій внутрішній спрямовуючій силі (Skrebets, V.A., 1998). Гештальтпсихологія зводить свідомість до сприймання, а біхевіористи взагалі заперечують існування свідомості як психологічне поняття.

Аналіз дозволив нам виділити різноманітні підходи до визначення поняття свідомості: регуляційний, рівневий, когнітивний, структурний, інтегративний. Так, **Регуляційний** підхід проглядається у концепції І.Т.Фролова, «свідомість» – це особлива форма відображення, регуляції та управління ставленням людей до навколишньої дійсності, до себе самих і до своїх способів спілкування», які виникають і розвиваються на основі здійснення людиною активної діяльності (Frolov I.T., 1989). Ним виділяється поняття наукової свідомості як форми суспільної свідомості, яка передбачає предметне та об'єктивне дослідження довколишньої дійсності.

В.С.Барулін розглядає буденну свідомість (Barulin V.S., 2000), визначає її як “практичну свідомість, повсякденну”, де контроль за діяльністю людини є основною її функцією, що можна віднести до **Рівневого** підходу.

Когнітивний підхід, крім регуляційного на нашу думку, більше простежується у А.В.Петровського та М.Г.Ярошевського (Psihologiya, 1997), які визначають поняття свідомості як сукупність знань індивіда про навколишній світ, психічна діяльність, яка забезпечує узагальнене й цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; виокремлення людиною себе з навколишнього середовища й протиставлення себе їй як суб'єкта об'єктові; цілепокладальна діяльність (побудова дій і прогнозування їхніх наслідків); контроль та управління поведінкою особистості, її здатність усвідомлювати те, що відбувається як у навколишньому, так і у внутрішньому духовному світі. У структуру свідомості входять найважливіші пізнавальні процеси: відчуття і сприймання, пам'ять, уява, мислення тощо (Psihologiya, 1997).

Структурний підхід, вважаємо, застосовують при визначенні поняття свідомості сучасні вітчизняні науковці-психологи, які і виділяють її **структурні компоненти**: Л.С.Виготський (Vyigotskiy L.S., 1991) розви-

ває двокомпонентну теорію свідомості; О.М.Леонтьєв (Leontev A.N., 1981) – трьох компонентну структуру; В.П.Зінченко (Zinchenko V.P., Morgunov, V.B., 1994) – чотирьох компонентну структуру, а Ф.Ю.Василюк – п'яти компонентну.

Серед понять свідомості вирізняють поняття «професійна свідомість», що відображає реальний процес професійного становлення, розвитку та психологічного стану фахівця. Як зазначила Н.Ф.Шевченко (Shevchenko N., 2012) – професійна свідомість починає формуватися в процесі усвідомлення професійного шляху й розвивається протягом усіх етапів професійного життя особистості.

Функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається відносно зовнішньої діяльності, – це, насамперед, глибинне відчуття, способи мислення, інтуїція й мистецтво. Вона включає відчуття, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції та ін. (Shevchenko N., 2012; Shepishko O., 2013). Аналогічне ставлення до професійної свідомості знайшло своє відображення у наукових працях, в яких досліджувалися психосемантичні аспекти професійної свідомості (Artemeva E.Yu., 1999; Hani-na I., 1990).

Детермінанти, які можуть охоплювати вплив свідомості особистості на професійну діяльність, а саме:

- місце професії;
  - ставлення особистості до себе як до представника професії;
  - усвідомлення значущості обраної професії для суспільства загалом;
  - рівень кваліфікації у здобутих професійних знаннях та вміннях, базуючись на здійсненному самоаналізу щодо перспектив власного професійного зростання;
  - професійні досягнення в обраній галузі.
- Професійна свідомість певної професійної сфери дає можливість сформувати професійні смисли, мотиви, інтереси, – це дає позитивний результат у досягненні цілей фахівця.

На даний час із професійною свідомістю доволі часто пов'язують екологічну свідомість (Skripnik S., 2012; Nabochuk O., 2014; Zhelezynov Yu., 1996 та ін.). Актуальність проблематики збереження та розвитку

екологічного всесвіту надало поштовх до формування певних, необхідних у даній галузі професій, в яких значущу роль відіграє усвідомлення тісного зв'язку суспільства та природи. Приведена концепція надає мотиви для детального вивчення та подальшого розвитку одного з найактуальніших понять сучасної свідомості – «*екологічна свідомість*».

Можливо що, актуальність генези екологічного знання простежувалася вже й у роботах К.Маркса і Ф.Енгельса. Наприклад, соціальна екологія як наука є теоретичним ядром екологічної свідомості. Таким чином, екологічна свідомість – це форма суспільної свідомості, яка знаходиться в стадії формування і включає сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відбивають екологічну сторону суспільного буття, як-от: реальну практику відносин між людиною і середовищем її життя, між суспільством і природою, включаючи комплекс регулятивних принципів і норм поведінки, що спрямовані на досягнення оптимального стану системи «суспільство-природа» (Skripnik, S., 2012).

Дослідження (Greze E., 2005 та ін.), які спрямовані на виявлення рівня розвитку екологічної свідомості практично у всіх вікових категоріях від юнацтва до дорослого віку, проводяться дуже активно в останні десятиріччя. Наприклад, такі автори розглядали наступні рівні розвитку екологічної свідомості:

- В.О.Скребець – масова екологічна свідомість;
  - С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін – індивідуальне ставлення до природи;
  - А.М.Львовчкін – взаємовідносини “людина – довкілля”;
  - О.Л.Вернік, І.В.Кряж – образ довкілля у підлітків і студентів вищих навчальних закладів.
- Екологічна свідомість розуміється як вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії місця і ролі людини в біологічному світі, а також як регуляція цього відображення (О.О.Калмиков, В.І.Панов, В.О.Скребець). Екологічна свідомість має свою специфіку, спрямованість і структуру. Вона визначає сприйняття, ставлення, поведінку і діяльність людини, спрямовані на природу (С.Д.Дерябо, І.В.Кряж, А.М.Львовчкіна, В.А.Ясвін).

Розвиток екологічної свідомості відбувається протягом усього життя людини, але у старшому юнацькому віці цей процес стає особливо інтенсивним у зв'язку з набуттям професійної освіти, яка задає особистісні світоглядні орієнтири та принципи ставлення до довколишнього світу. Професійна свідомість та критичне мислення, які формуються у студентському віці, стають провідним чинником, що опосередковує вплив професійної освіти на розвиток екологічної свідомості особистості. Психологічні особливості екологічної свідомості студентів проявляються у наявності особливостей у сприйнятті природних об'єктів та в екологічних установах.

О.В.Грезе (Greze E., 2005) у своїх дослідженнях виявляє наступні базові компоненти екологічної свідомості:

- приналежність людини природній екосистемі;
- єдність з живими істотами, віддаленими від людини у еволюційному ланцюгу;
- невід'ємність кожного виду живих істот від екологічної системи Землі.

Дослідники феномену екологічної свідомості виділяють її в окрему форму суспільної свідомості та пов'язують її з теоретичними знаннями, характеристиками та формами (Р.У.Біджієва, А.К.Бродський, Т.П.Казначеев, А.М.Кочергін, Н.В.Малиновська, Г.К.Овчинников, М.В.Хроленко, О.П.Шевцов та ін.), рис. 1.

В.О.Скребець (Skrebets, V.A., 1998) зазначає: “Свідомість, як і мислення, може визначатися змістом і спрямованістю домінуючого ставлення людини (або людей) до дійсності. У такому розумінні сутності екологічної спрямованості, саме відносно екологічного змісту психічного відображення дійсності, можна говорити про екологічну свідомість”.

Інші дослідники вивчають екологічну свідомість у теоретичному, буденному, масовому та інших виявах, рис. 1. Це дає підстави для виникнення своєрідної екологізації стосунків “людина–природа”. Так Т.М.Рамазанова зазначає, що всі форми суспільної свідомості так чи інакше виявляються трансформованими під впливом екологічних протиріч.

Динамічний характер взаємозв'язків природи з людиною в інтересах людини, наслідки і можливості

цих відносин В.І.Медведев та А.А.Алдашева вважають визначенням екологічної свідомості як сформованої у вигляді понятійного апарату системи ставлень людини до її зв'язків із зовнішнім світом (Medvedev V.I., Aldasheva, A.A., 2001). Вони наполягають на доцільності нагального розповсюдження існуючих концепцій і уявлень, які мають соціальну природу, на явища, об'єкти природи та на їх взаємозв'язки з людиною. Ця система взаємостосунків, на думку авторів, передбачає їх активний динамічний характер (Medvedev V.I., Aldasheva, A.A., 2001).

Отже, основою екологічного світогляду є екологічна свідомість. С.Д.Дерябо та В.А.Ясвін у своїх працях (Yasvin V.A., 2000; Deryabo S.D., Yasvin V.A., 1996) визначили три основні канали формування виявлення суб'єктивного ставлення індивіда до природи:

- 1) **перцептивний** – в процесі побудови перцептивного образу;
- 2) **когнітивний** – на основі переробки інформації, яку отримує реципієнт;
- 3) **практичний** – під час безпосередньої практичної взаємодії суб'єктів між собою та об'єктами оточуючої дійсності.

У працях окремих науковців простежується **Інтегративний** підхід до поняття екологічної свідомості. Так, Л.М.Фенчак (Fenchak L., 2005) в свою чергу бачить екологічну свідомість як прояв найвищої форми відображення реальної екологічної ситуації, яка відповідає за цілісне бачення екологічних проблем, усвідомлення єдності людей та середовища, розуміння наявності внутрішнього “саморегулятора” екологічно цивілізованої поведінки, відчуття відповідальності, здоровий спосіб життя, активну природоохоронну діяльність, що, в свою чергу, великою мірою зумовлюються ставленням людини до оточуючого світу (Fenchak L., 2005).

Ф.Я.Палінчак і Г.В.Платонов (Psichologicheskie portretyi personala: tipologiya i diagnostika, 2003) розглядають екологічну свідомість, по аналогії з Л.М.Фенчак (Fenchak L., 2005) як усвідомлення екологічної ситуації, але ж на їхню думку екологічна свідомість складається, із зв'язків і стосунків між людьми, що формуються в процесі їхньої діяльності по забезпеченню оптимальних умов функціонування системи “природа-суспільство”. Тому вчені наголошують на необхідності акцентування

уваги на ролі діяльності в екологічній системі (Psihologicheskie portretyi personala: tipologiya i diagnostika, 2003). Тобто, в процесі свідомої діяльності особистості відбувається формування підструктур екологічної свідомості в умовах взаємостосунків людини з

гармонійне співіснування та взаємодію людини та природи.

Згадані науковці у змісті поняття екологічної свідомості намагаються досягти всебічності вияву її, а тому для розкриття його об'єднують когнітивний, рефлексивний, регуляційний, діалектичний підходи, оскільки найповнішим об'єктивним показником сформованості її є вчинки і діяльність особистості.

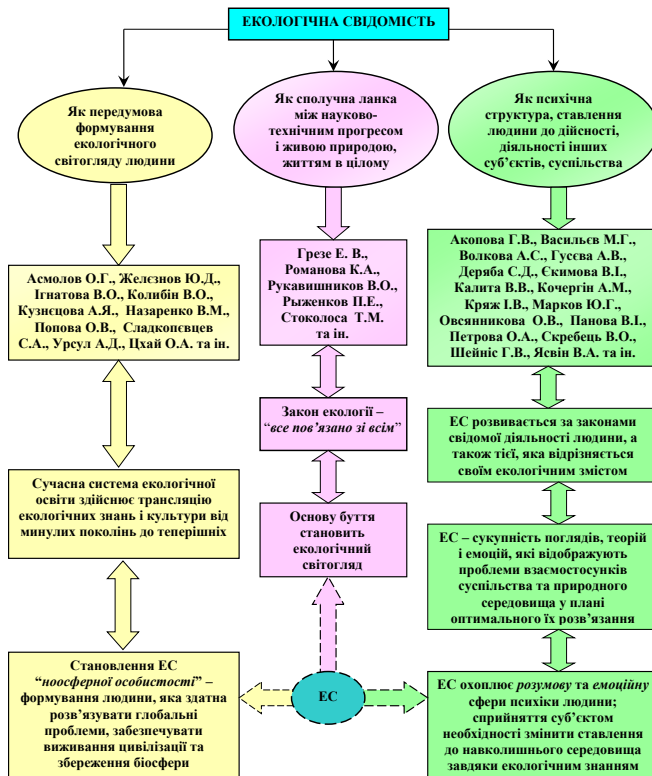
На нашу думку, над поняттям екологічної свідомості майбутніх фахівців природоохоронної діяльності ще потрібно працювати з метою представленості у його змісті мотиваційно-ціннісного підходу. Екологічна свідомість забезпечує розуміння людиною розвитку індивіда та природи як процесу еволюції, вигідного для обох сторін гармонійного єднання. Сформована екологічна свідомість суб'єкта дозволяє йому сприймати навколишній світ та себе самого в цьому світі як елемент єдиної екосистеми, а метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і вимог всього довкілля.

Висновки з даного дослідження. В ході теоретично-методологічного дослідження були визначені такі теоретичні підходи до визначення понять свідомості, екологічної свідомості та її компоненти:

Регуляційний – регуляційне ставлення індивіда до навколишньої дійсності. Виділення цього підходу дозволить у даних експериментального вивчення динаміки особливостей екологічної свідомості диференціювати здатність майбутнього фахівця до рефлексування, тобто до оцінювання своїх ставлень до природного і штучного середовищ, до своєї поведінки і діяльності, до здійснення контролю над ними.

Рівневий – контроль за діяльністю людини-основна функція свідомості, що межує з цінностями, смислами, мотивами професійно-екологічної свідомості майбутніх фахівців. Цей підхід зумовлює виникнення проблеми ретельного виділення і розведення критеріїв і показників оцінювання особливостей динаміки екологічної свідомості, що є особливо значущим для створення умов цілеспрямованого формування екологічної свідомості у майбутніх фахівців.

Когнітивний – сукупність знань індивіда про навколишній світ. У змісті статті було зазначено, що свідомість є найскладнішим явищем для дослідження

Рис. 1. Структура еволюції розвитку екологічної свідомості (ЕС)

природою, що формує поняття екологічна діяльність.

О.С.Мамешина (Mameshina O., 2003) вважає екологічну свідомість найвищим рівнем психічного відображення природного і штучного середовища, внутрішнього світу особистості, рефлексією відносно місця і ролі людини у світі Природи, саморегуляцією означеного відображення тощо. Екологічна свідомість, на думку науковця, зумовлюється зовнішніми екологічними чинниками і реалізується через різноманітні взаємодії людини з навколишнім середовищем (Mameshina O., 2003 та ін.).

На основі аналізу наукових праць О.Ю.Набочука (Nabochuk O., 2014; Nabochuk O., 2013) під екологічною свідомістю особистості розуміється високий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, що забезпечує

розвитку і його формування, а тому проєктується вивчення цього складника у структурі екологічної свідомості у зв'язку з екологічними компетентностями та зі здатністю студентів до сприйняття і переробки інформації.

Структурний – структурні компоненти свідомості, а саме: двокомпонентна, трьох компонентна, чотирьох компонентна та п'яти компонентна структура. Виділення компонентного складу предмету вивчення та міжкомпонентних зв'язків між собою дасть можливість обрати найбільш валідні і надійні методики вивчення як окремих компонентів, так і цілісного явища екологічної свідомості.

Інтегративний – найвища форма відображення реальної екологічної ситуації, що зумовлює виникнення складної проблеми пошуку найбільш дійових детермінантів, і що могли б оптимізувати розвиток екологічної свідомості у майбутніх фахівців. На нашу думку у вирішенні цієї проблеми слід дотримуватися особистісно-діяльнісного підходу.

Визначена актуальність формувань нових форм свідомості: наукова, екологічна, професійна, філософська, релігійна, педагогічна, моральна, естетична, правова, політична та інші.

В той же час, проведене нами теоретичне дослідження не вичерпує всієї глибини проблеми, тому подальшу наукову діяльність ми вбачаємо в дослідженні психологічних чинників розвитку екологічної свідомості у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності. Визначені теоретичні підходи дозволять глибоко, диференційно і системно дослідити динаміку особливостей екологічної свідомості, детермінантів цього явища, що вплине на створення умов оптимізації формування високого рівня екологічної свідомості у майбутніх фахівців природоохоронної діяльності.

References:

Skripnik S. (2012). Ekologichna svidomist, ekologichna kultura v sotsialniy ekologiyi [Ecological consciousness, ecological culture in social ecology]. *Naukovі zapiski. Seriya: pedagogіchnі nauki*, 109, pp. 139–144. [In Ukrainian] Dostupno za URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=5F2012%2Epdf>.

Filosofiya svidomosti (2016). [Philosophy of Mind], G.S. Skovoroda Insti-

tute of Philosophy, NAS of Ukraine, № 2, pp. 4–80. [In Ukrainian] Dostupno za URL: <https://journal.philosophy.ua/sites/default/files/issues/%962.pdf>

Furman A. (2017). Svidomist yak peredumova psihologichnogo piznannya i profesijnogo metodologuvannya [Consciousness as a prerequisite for psychological knowledge and professional methodology]. *Science and Education*, 3, pp. 5–10. Dostupno za URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/685/92..pdf> DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-3-1>

Baars B.J. (1988). *A Cognitive Theory of Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English] Dostupno za URL: https://www.sscnet.ucla.edu/comm/steen/cogweb/Abstracts/Baars_88.html

Nabochuk O. (2014). Formi ekologichnoyi svidomosti osobistosti [Forms of environmental consciousness of the individual]. *Aktualni problemi psihologiyi : zb. nauk. prats Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka APN Ukraini*, Vol. 12, Iss. 18, pp. 185–194. [In Ukrainian]

Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar (1993). Pod glav. red. A. M. Prohorov [The Great Encyclopedic Dictionary : editor-in-chief A. Prokhorov]. Moscow, Sovetskaya Entsiklopediya, 1632 p. [In Russian]

Zhelezov Yu. (1996). O znachenii razvivayushey pedagogiki v ekologicheskoy obrazovanii [About the importance of educational pedagogy in environmental education]. *Vestnik ekologicheskogo obrazovaniya v Rossii*, No 3–4, pp. 1–2. [In Russian]

Ignatenko P.R., Popluzhniy V.L., Kosareva N.I., Kritskaya L.V. (1997). *Vihovannya gromadyanina : psihologo-pedagogichniy i narodoznavchiy aspekti : navch.-metod. posibnik* [Education of the citizen: psycho-pedagogical and ethnographic aspects: teaching-method. manual]. Kyiv, In-t zmistu i metodiv navchannya, 252 p. [In Ukrainian]

Plyaskovskiy B. (1991). Dialektika rozvitku ekologichnoyi svidomosti [Dialectics of development of ecological consciousness]. *Filosofski problemi suchasnogo prirodoznavstva. Ekologiya, kultura i sotsialna praktika*, Vol. 77, pp. 71–78. [In Ukrainian]

Skrebet, V.A. (1998). *Ekologicheskaya psihologiya : ucheb. posobie* [Environmental Psychology: textbook manual]. Kyiv, Vid-vo Mizhregionalnoyi akademiyi upravlinnya personalom, 142 p. [In Ukrainian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/221249/>

Frolov I.T. (1989). *O cheloveke i gumanizme* [About man and humanism]. Moscow, Izd-vo polit. lit, 559 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/2553977/>

Barulin V.S. (2000). *Sotsialnaya filosofiya : uchebnik* [Social philosophy: textbook]. Second edition. Moscow, FAIR-PRESS, 560 p. [In Russian] Dostupno za URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bar/

Psihologiya. (1997). *Slovar* : pod red. A. V. Petrovskogo, M. G.

- Yaroshevskogo [Psychology. Dictionary: ed. by A.V. Petrovsky & M.G. Yaroshevsky]. Moscow, Izd-vo polit. lit, 497 p. [In Russian]
- Vyigotskiy L.S. (1991). *Pedagogicheskaya psihologiya* : pod red. V. V. Davydova [Educational Psychology ed. by V. Davydov], Moscow, Pedagogika, 480 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://sheba.spb.ru/shkola/ped-psih-1991.htm>
- Leontev A.N. (1981). *Problemy razvitiya psihiki* [Problems of the development of the psyche]. Moscow, Izd-vo MGU, 584 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/2542366/>
- Zinchenko V.P., Morgunov, V.B. (1994). *Chelovek razvivayusheysya : ocherki rossiyской psihologii* [The Developing Man: Essays in Russian Psychology]. Moscow, Trivola, 301 p. [In Russian] Dostupno za URL: https://www.msses.ru/download/Psychology/_pdf
- Shevchenko N. (2012). Profesiyna svidomist psihologa: metodologichniy ta prikladniy aspekti [Professional consciousness of psychologist: methodological and applied aspects]. *Problemi suchasnoyi psihologiyi*, No 1, pp. 16–23. [In Ukrainian] Dostupno za URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/=pspz_2012_1_5
- Chepishko O. (2013). Psihologichni umovi rozvitku profesiynoyi svidomosti maybutnih vchiteliv [Psychological conditions of development of professional consciousness of future teachers]. *Problemi suchasnoyi psihologiyi*, Vol. 22, pp. 654–666. [In Ukrainian] Dostupno za URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/=Psp1_2013_22_56
- Artemeva E.Yu. (1999). *Osnovy psihologii sub'ektivnoy semantiki* [Fundamentals of psychology of subjective semantics]. Moscow, Nauka; Smyisl, 350 p. [In Russian] Dostupno za URL: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/08/82_1.pdf
- Petrenko V.F. (1998). *Psihosemantika soznaniya* [Psychosemantics of consciousness]. Moscow, MGU Publ., 208 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://studfile.net/preview/4017985/>
- Hanina I. (1990). K voprosu o professionalnykh sostavlyayushchih v strukture obraza mira [To the question of professional components in the image structure of the world]. *MSU Bulletin: Ser. Psychology*, № 3, pp. 42–56. [In Russian]
- Greze E. (2005). Issledovanie ekologicheskogo soznaniya studentov gumanitarnogo i tehniceskogo profilya [Research of ecological consciousness of students of humanitarian and technical profiles]. *Aktualni problemi psihologiyi: zb. nauk. prats Institutu psihologiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrayini*. Kyiv, Milenium Publ., Vol.7, Iss. 5, part 1, pp.132–141. [In Russian] Dostupno za URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i5/22.pdf>
- Medvedev V.I., Aldasheva, A.A. (2001). *Ekologicheskoe soznanie : uchebn. posob.* [Ecological consciousness: textbook], second ed. ext. Moscow, Logos Publ., 384 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/206160/>
- Deryabo S.D., Yasvin V.A. (1996). *Ekologicheskaya pedagogika i psihologiya* [Environmental pedagogy and psychology]. Rostov-na-Donu, Feniks, 480 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/1917224/>
- Yasvin V.A. (2000). *Psihologiya otnosheniya k prirode* [Psychology of Attitudes to Nature]. Moscow, Smyisl, 2000, 456 p. [In Russian] Dostupno za URL: <https://www.twirpx.com/file/567700/>
- Deryabo S.D., Yasvin V.A. (1996). Metodologicheskie problemy stanovleniya i razvitiya ekologicheskoy psihologii [Methodological problems of formation and development of ecological psychology]. *Psihologicheskij zhurnal*, No 6, pp. 4–18. [In Russian] Dostupno za URL: <http://partner-unitwin.net/wp-content/uploads/2016/08/B8.pdf>
- Fenchak L. (2005). Metodologichniy aspekt formuvannya ekologichnoyi kulturi studentiv-agrarnikiv [Methodological aspect of formation of ecological culture of agricultural students]. *Novi tehnologiyi navchannya : nauk. metod. Zb.*, vol. 41, pp. 158–164. [In Ukrainian]
- Psihologicheskije portretyi personala : tipologiya i diagnostika.* (2003). Uchebn. pos.; pod red. Yu. P. Platonova [Psychological portraits of staff: typology and diagnostics: textbook. pos. ; edited by Yu. Platonov]. SPb. Rech Publ., 416 p. [In Russian]
- Mameshina O. (2003). Formuvannya ekologichnoyi svidomosti suchasnih shkolyariv zasobami vizualnih mistetstv [Formation of ecological consciousness of modern schoolchildren by means of visual arts]. *Pedagogichniy protses: teoriya i praktika: zb. nauk. prats.* Kyiv, EKMO, No 2, pp. 25–35. [In Ukrainian]
- Nabochuk O. (2013). Rozvitok ekologichnoyi svidomosti osobistosti: aktualni problemi [Development of the ecological consciousness of the individual: the urgency of the problem]. Zbirnik naukovih prats Kam'yanets-Podil'skogo natsionalnogo unversitetu Imeni Ivana Ogl'Enka, Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini “*Problemi suchasnoyi psihologiyi*”, Kam'yanets-Podil'skiy, Aksioma Publ., Vol. 20, pp. 449–463. [In Ukrainian] Dostupno za URL: <http://v-khsac.in.ua/index.php/2227-6246/article/viewFile/159769/159011>

Taisiia Lysianska

PhD in Psychological Sciences, Professor, professor of the Psychology Department, Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv (Ukraine)

Nataliia Bielousova

Postgraduate Student, Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, (Ukraine)

THE CONCEPT OF “ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS” IN THE MODERN PSYCHOLOGICAL SPACE

ABSTRACT

The importance of the rational, efficient and secure use of our planet's ecosystem resources is a major factor for development of an individual's self-awareness as an agent of the outside world. It is a manifestation of an individual's consciousness and self-consciousness in the ecosystem. Scientists emphasize the need to focus on the role of an individual's activity in the ecological system.

The study purpose is to perform literature review, illuminate the problems of psychology of consciousness and determine theoretical approaches to the “consciousness” concept that help develop the concept of “environmental consciousness”. Thus, the factors of future environmental professionals' environmental consciousness formation could be identified. Therefore, approaches, forms, components forming the “environmental consciousness” were identified.

In the modern psychological space, the concept of “consciousness” is studied by many psychologists, philosophers and sociologists and is understood as a higher form of reality reflection, common to society and associated with an individual's worldview and thinking, as well as self-control and prediction of one's own behaviour. For today, the following forms of consciousness have been formed: scientific, environmental, professional, philosophical, religious, pedagogical, moral, aesthetic, legal, political, etc.

The following theoretical approaches, indicating the origin and development of the “consciousness” concept, were defined: cognitive, regulatory, hierarchical, structural, integrative.

The “ecological consciousness” concept was singled out from the modern psychological space. The researchers who examine this concept usually use the cogni-

tive and regulatory approaches. We analyzed various approaches to the study of “ecological consciousness” and reconstructed its evolution. The article authors focused on the motivational-value approach, which is effective for the formation of future environmental professionals' environmental awareness.

Ecological consciousness is a basic element of the worldview and the basis, with which an individual begin to understand their own relations with the nature in the evolutionary process. The formed ecological consciousness allows an individual to perceive the surrounding world and themselves in this world as an element of a single ecosystem. That is, during conscious activity, in the context of relations with the nature, an individual forms different sub-structures of ecological consciousness. The purpose of human interactions with the nature is to satisfy as much as possible the needs of society and the requirements for environmental conservation.

Keywords: consciousness, forms of manifestation, professional consciousness, ecological consciousness.

Лисянская Таисия Николаевна

Кандидат психологических наук, профессор, профессор кафедры психологии Национального педагогического университета имени М.П.Драгоманова, г. Киев (Украина)

Белюсова Наталья Николаевна

Аспирант Национального педагогического университета имени М.П.Драгоманова, г. Киев (Украина)

ПОНЯТИЕ «ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

АННОТАЦИЯ

Актуальность рационального, эффективного и безопасного использования ресурсов экосистемы нашей планеты является главным фактором развития осознания личностью себя как субъекта окружающего мира. Это проявление сознания и самосознания индивида в экосистеме. Ученые отмечают необходимость акцентирования внимания на роли деятельности индивида в экологической системе.

Целью исследования является анализ публикаций, направленных на освещение проблем психологии сознания для определения теоретических подходов в

раскрытии содержания понятия «сознание», что повлияет на развитие содержания понятия «экологическое сознание» и в дальнейшем на выявление факторов формирования экологического сознания у будущих специалистов природоохранной деятельности. Итак, анализ требует выявления подходов, форм, компонентов по формированию понятия «экологическое сознание».

В современном психологическом пространстве понятие «сознание» рассматривается многими психологами, философами и социологами в виде высшей формы отражения действительности, свойственная обществу и связана с мировоззрением и мышлением человека, а также самоконтролем и предвидением своего поведения и деятельности. На сегодня уже сформировались следующие формы сознания, такие как: научное, экологическое, профессиональное, философское, религиозное, педагогическое, нравственное, эстетическое, правовое, политическое и др.

Определены теоретические подходы, которые указывают на принципы возникновения и развития понятия сознание. К ним относятся такие, как: когнитивный, регуляционный, уровневый, структурный, интегративный.

Выделено понятие экологического сознания в современном психологическом пространстве. Исследователи этого понятия для большинства осуществляют с целью раскрытия его содержания когнитивный и регулятивный подход. Проанализированы различные подходы к изучению понятия экологического сознания и построена структура эволюции ее развития. Авторами этой статьи актуализируется мотивационно-ценностный подход, особенно в формировании экологического сознания у будущих специалистов природоохранной деятельности.

Доказано, что экологическое сознание является базовым элементом мировоззрения и основой в понимании личностью необходимости взаимосвязи индивида и природы в эволюционном процессе. Сложившееся экологическое сознание субъекта позволяет ему воспринимать окружающий мир и себя самого в этом мире как элемент единой экосистемы. То есть, в процессе сознательной деятельности личности происходит формирование подструктур экологического сознания в условиях взаимоотношений человека с природой. Це-

лю взаимодействия человека с природой является максимальное удовлетворение как потребностей общества, так и требований всей окружающей среды.

Ключевые слова: сознание, формы сознания, профессиональное сознание, экологическое сознание.

Дата отримання статті: 01.06.2020

Дата рекомендації до друку: 25.07.2020

Дата оприлюднення: 30.07.2020